

Moeren en Moerdijken

ADRIE DE KRAKER & KAREL LEENDERS

Beekman verklaart het woord *moerdijk* als een ‘stuk grond buiten de groote dijken, schor, gors of slik, in sommige delen van Zeeland, het oude Zuid-Holland, Strijen, Putten en Voorne met een dijk omringd om het te kunnen uitmoeren, d.i. het moer, veen of de darink daaruit te halen, voor brandstof of voor de zoutnering’.¹ In het glossarium van waterstaatstermen gepubliceerd in dit tijdschrift wordt onder de letter m *moerdijk* omschreven als: ‘dijk om een stuk land dat bestemd is gemoerd te worden’.² In het hieruit voortgekomen *Polderlands, glossarium van waterstaatstermen*, wordt als tweede betekenis genoemd: ‘concessie tot moertering’.³

Uit deze omschrijvingen kan worden opgemaakt dat moerdijken met moertering of turfgraverij samenhangen en voorkomen in het deltagebied van de provincies Noord-Brabant, Zuid-Holland en Zeeland. In die streek noemt men veen steeds *moer* en uit dat moer kon zowel turf als zout worden gewonnen. Eveneens wordt duidelijk dat een moerdijk een lijnelement in het landschap kan zijn, maar ook een vlakelement of zelfs een juridische constructie. De aangehaalde standaardwerken zeggen echter niets over de opbouw en de daarbij gebruikte materialen en de afmetingen van de moerdijk als dijk. Ook de chronologie van het begrip ‘moerdijken’ blijft onbesproken.

Dit artikel wil in bovengenoemde hiaten voorzien en daarbij enkele misvattingen rechtzetten. Daartoe wordt gebruikgemaakt van recent onderzoek naar de moertering in noordwestelijk Noord-Brabant en in het noorden van Vlaanderen. Eerst zal worden ingegaan op de moerdijken in Noord-Vlaanderen, daarna komen die op de boorden van het Hollands Diep aan bod. Voor de bredere context van de moertering en selnering, waar het gaat om vragen waar gemoerneerd werd, waar het zout werd geraffineerd en wat voor economische implicaties dit had voor het zuidwestelijke gebied van Nederland aan het einde van de middeleeuwen, wordt verwezen naar de algemene en specifieke studies over deze aspecten.⁴

Moerdijken: dijk met een veenkern

Moeren en moerteren

De moerdijken in Vlaanderen hebben zich bevonden in de moergebieden die verspreid lagen op de grens van het huidige Zeeuws-Vlaanderen en Vlaanderen, van het land van Saeftinghe-Beveren in het oosten tot bij Aardenburg in het westen.⁵ Een groot deel van die moeren was rond 1400 nog steeds in bezit van de graaf van Vlaanderen en vertegenwoordigde voor hem een belangrijke bron van inkomsten. De graaf stelde een moermeester aan die was belast met de exploitatie van het moer. Dit exploiteren gebeurde in de vorm van droge turfgraverij in het moer zelf. Daartoe werd het eerst ontwaterd en vervolgens in blokken verdeeld die direct in opdracht van de moermeester werden uitgegraven of door hem aan turfgravers werden verkocht.

Om de turf te kunnen graven en afvoeren, moest de moermeester een infrastructuur aanleggen en onderhouden. Die infrastructuur bestond uit turfvaarten om de turf af te voeren en uit riolen die wellicht ook als transportweg dienden, maar evengoed een rol kunnen hebben

Tijdschrift voor
Waterstaatsgeschiedenis
31:1 (2022) 16-26

1 A.A. Beekman, *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795* ('s-Gravenhage 1905) I, 1157.

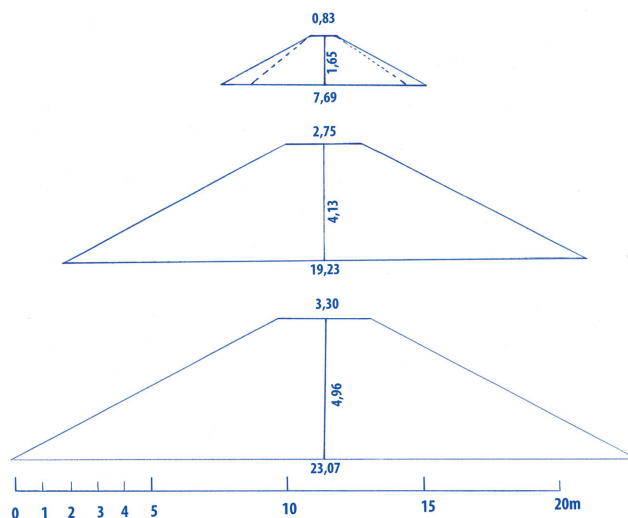
2 ‘Glossarium van waterstaatstermen’, *TvWG* 5:1 (1996) 34.

3 H.S. Danner e.a., *Polderlands* (Wormer 2009) 87.

4 A.M.J. de Kraker, ‘De centra van zoutproductie in Brabant, Vlaanderen en Zeeland tussen 1400 en 1600’, in: Adriaan M.J. de Kraker & Guus J. Borger (red.), *Veen-Vis-Zout. Landschappelijke dynamiek in de zuidwestelijke delta van de Lage Landen* (Amsterdam 2007) 81-113; Adriaan de Kraker, Ron Wierlinga & Dicky de Koning, ‘Making salt the medieval way’, in: *Experimentelle Archäologie in Europa. Bilanz 2008, Hef 5* (2008) 75-90; K.A.H.W. Leenders, ‘Het middeleeuwse zoutwinningsproces’, in: De Kraker & Borger (red.) *Veen-Vis-Zout*, 113-130; K.A.H.W. Leenders, *Verduwen en venen* (Woudrichem 2013).

5 M.K.E. Gottschalk, *De Vier Ambachten en het Land van Saeftinge in de Middeleeuwen* (Groningen 1984), 131-134. E. de Reu, ‘Historisch-geografisch onderzoek betreffende de moergronden in de Vier Ambachten, tijdens de 12^e, 13^e en 14^e eeuw’, *Jaarboek van de Oudheidkundige kring “De Vier Ambachten”*, 1960-1961, 31-69; K.A.H.W. Leenders, ‘Venen en moeren: een historisch-geografische benadering’, in: A.M.J. de Kraker, H. van Royen en M.E.E. De Smet (red.) ‘Over den Vier Ambachten’ 750 Jaar keure. 500 Jaar Graafjansdijk (Kloosterzande 1993), 65-70; A.M.J. de

Afb. 1 Moerdijken en dijken in het moer, 1430. Van boven naar onder respectievelijk versdijk, schenkeldijk en grote zeedijk. Tekening Adrie de Kraker.

gespeeld in de ontwatering van de moerblokken. Verder waren er in het moer duikers over de waterwegen en sluizen waardoor de schepen op de moervaarten konden komen. Ten slotte lagen er in het moer ook dijken.⁶ De meeste dijken waren hoge kaden langs de vaarten. Andere dijken lagen langs de zee kant en kunnen derhalve als hoge zeedijken worden beschouwd.

Hoewel het gewone onderhoud van de meeste dijken en vaarten ten laste van de moerkopers kwam, speelde de moermeester een belangrijke rol bij het herstel van die werken die na een grote inundatie waren beschadigd. In 1404, 1421 en 1424 richtten opeenvolgende Elisabethvloedten flinke schade aan in de moeren te Saeftinghe-Kieldrecht. De moerrekeningen vanaf 1391 verschaffen informatie over de dijken in de moergebieden.⁷ De belangrijkste bron is echter de herstelrekening van de dijken uit de jaren 1430-1435. Daarin is de dijkbouw gedetailleerd weergegeven.

Moerdijken, 1391-1425

Uit de oudst bewaarde moerrekening uit 1391 blijkt dat de moermeester zowat jaarlijks bepaalde dijkstukken liet herstellen. Zo was er op het moer van Kieldrecht sprake van vijf dijkkavels met een gezamenlijke lengte van 154 roeden ofwel 593,5 m.⁸ Het blijft onduidelijk of dit dijken zijn die uit moer waren opgebouwd, maar ze kunnen wel worden beschouwd als dijken in het moer zelf.

Tijdens het seizoen 1395/96 werd een dijkstuk op het moer van Kieldrecht met twee voet (0,55 m) verhoogd.⁹ Ook hier is het onduidelijk uit welk materiaal dit dijkstuk was opgebouwd. Twee jaar later werden in genoemd gebied negen verschillende dijkstukken opgemaakt. Het ging om een gezamenlijke lengte van 284 roeden en negen voet (1.094 m). Die dijken werden soms kortweg dijk genoemd, maar ook *moerdijk* zoals in het tweede citaat hieronder. Wat de dijkmaten betreft, gaat het om de volgende standaardomschrijvingen:

[...] lez bors a II costez et sur ce II vergez de les et II piez de hault en sa grandeur antsiene [...]

[...] une piece de mourdijc gisant nortwaerts en Kieldrecht deux verges et III pies de let et II pies de hault et relever les bors as II costez [...]

[...] une piece de dijc gisant nortwaert de le landscluis en Kieldrecht II pies de hault les bors relever a II costes et la terre aler quere a nef [...]

Uit deze omschrijvingen kan worden opgemaakt dat het om dijken in het moer ging die circa twee roeden (7,69 m) breed waren. De aannemer diende de dijk kruin nog eens twee voet te verhogen evenals beide kanten met een gelijke maat aan te passen. De aarde moest

Kraker, *Landschap en bewoning van Zeeuws-Vlaanderen* (Terneuzen 2017), 17-18, 66-69.

⁶ B. Augustyn, *De veenontginning (12^e-16^e eeuw)*. In de reeks *Geschiedenis van volk en Land van Beveren* (Beveren 1999) deel 4, 27-46.

⁷ Algemeen Rijksarchief Brussel (ARAB), Archief van de Rekenkamer (RK), Rolrekeningen vanaf 1367 (nrs. 570 e.v.) geven alleen informatie over het graven van turf. De moerrekeningen (Archives Departementales du Nord, Lille (ADN), Série B, 5324-5334) geven vanaf 1391-1399 wel informatie over de moerdijken.

⁸ ADN, Série B, nr. 5326, moerrekening 1394/95.

⁹ ADN, Série B, nr. 5328, moerrekening 1395/96.

per schuit elders worden gehaald, kennelijk in het schor. Het lijkt er dus op dat deze dijkstukken hoogstwaarschijnlijk verder met klei moesten worden afgemaakt.

Na de stormvloed van 19 november 1404, waarbij een inundatie in het moergebied plaatsvond, zijn dijken hersteld. Daarbij werd uitgegaan van de oude maten, maar de dijken werden nog eens anderhalve tot drie voet (0,42 à 0,83 m) verhoogd.¹⁰ De jaren daarna laten eenzelfde beeld zien.

De inundatie die op 19 november 1421 plaatsvond, leidde opnieuw tot dijkherstel. Bij het sluiten van een van de doorbraakgaten werd een dijkstuk van 66 roeden en tien voet (256,65 m) lengte vermeld dat met *wastons de mours* (plaggen of zoden van veen) diende te worden opgemaakt en dat twee voet hoger dan zijn oude maat moest worden.¹¹ Vrijwel alle dijkstukken moesten met kleiaarde worden afgewerkt. Ook in de jaren hierna werden dijken aldaar op eenzelfde wijze onderhouden.

Moerdijken, 1430-1435

Door de stormvloeden van 19 november 1421 en 1424 was vlakbij het grafelijke moer een gebied overstroomd dat ondanks aandringen van de graaf niet direct werd herdijkt. Er hadden zich intussen twee diepe geulen gevormd die werden gevoed door de grote inbraakgaten: Gat van Flines en het Grote Gat van Kieldrecht. Deze aantasting van het gebied zou wederdrooglegging erg lastig maken. Het herdijken werd pas in 1429 ter hand genomen met het beleggen van enkele voorbereidende vergaderingen, zodat het jaar erna de herstelwerkzaamheden konden beginnen. Deze zijn van belang, omdat ze een inkijkje geven in de opbouw van de dijken in dit gebied, in het bijzonder hoe moerdijken werden gebouwd.

De drooglegging begon met de aanleg van kleine dijken, zogeheten versdijken op diverse plaatsen vanaf het Grote Gat van Flines en elders in Saeftinghe en Kieldrecht 'omme den loep vanden zeevatere te benemene ende omme erde te neme binnen den selven versschen daarmede de principale grote dijken mede maecte [...]'.¹² Deze versdijken waren dus zomerdijken. Het beginstuk van 106 $\frac{3}{4}$ roeden (410 m) had een beloop van twee roeden, was zes voet hoog en drie voet breed van boven (7,69 x 1,65 x 0,83 m). Andere stukken hadden een beloop van achttien voeten tot 1 $\frac{1}{2}$ roede (4,96 x 5,77 m) en waren even hoog en van boven even breed als het eerste dijkstuk. In totaal werd twaalfhonderd roeden versdijk (4.614 m) gelegd.

Vervolgens werden op drie plaatsen gedeelten schenkeldijk aangelegd vanaf de grote zeedijk tot in het moer. Op die wijze ontstonden dus vier grote blokken. De reden daarvan was evident, want als er eventueel een inlaagdijk zou doorbreken, zouden nog altijd twee gedeelten van het te bedijken gebied droog blijven.

De schenkeldijken hadden ruimere maten dan de versdijken, zij zouden immers het zee-water moeten keren. Het eerste dijkstuk kreeg een beloop van vijf roeden (19,23 m), een hoogte van vijftien voet (4,13 m) en een kruinbreedte van tien voet (2,75 m). Terwijl het eerste dijkstuk nog met kleiaarde werd opgemaakt, bestonden de volgende dijkstukken vooral uit moer. Bij een dijk lengte van vijftig roeden (192,25 m) wordt expliciet gesproken over een moerdijk die met moer moest worden opgebouwd aan de basis en waarop vier voet klei diende te worden gezet. Dit dijkstuk kreeg een beloop van twee roeden en twee voet (8,24 m) bestaande uit aarde. Een volgend dijkstuk dat twaalf roeden (46,14 m) lang was en eerder met moer was opgemaakt, moest met klei worden verhoogd tot een beloop van een roede aarde, vier voet (1,10 m) hoog en acht voet (2,20 m) breed van boven. Een volgend dijkstuk van vijfenvijftig roeden vier voet lengte dat eerst als moerdijk was gebouwd, werd vervolgens met klei verhoogd tot een beloop van 2,5 roeden en een hoogte van vier voet, met een kruinbreedte van twee roeden. Het is duidelijk dat grote delen van de schenkeldijken bestonden uit een kern van moer, terwijl daarna het bovengedeelte werd afgewerkt met klei, waarbij de dijk ook zijn finale afmetingen kreeg.

Bij de bouw van de 4,3 km lange grote zeedijk werd uitdrukkelijk bepaald dat de dijk van beide zijden met kleizoden zou worden overtrokken. De zeedijk zou een beloop krijgen van zes roeden, zou achttien voet hoog zijn en een kruinbreedte van twaalf voet krijgen (23,07 x 4,96 x 3,30 m).

¹⁰ ADN, Série B, nr. 5330, moerrekening 1397/08.

¹¹ ARAB RK, 8234, aparte rekening van Jehan Utenhove achterin de moerrekening 1422/23.

¹² ARAB, Acquits de Lille (AdL), doos 343C. Staat van aanbesteding van de dijken in de vorm van een kwitantie, verleden voor de schepenen van Kieldrecht op 1 maart 1436 [= 1437]. 'Vers' betekent hier: zoet, in tegenstelling tot zout.

Archeologische gegevens

Uitputtend archeologisch onderzoek in het Land van Saeftinghe en Kieldrecht naar de aard en ligging van moerdijken is nog niet gedaan. Wel zijn in recente decennia door Marc Buise e.a. waarnemingen gedaan. Daarbij zijn restanten van veendijken aan het licht gekomen die in het getijdengebied liggen aan de noordoostelijke rand van het Verdrongen Land van Saeftinghe. Globale opmeting van dit restant wees op een bodembreedte van vijftien tot zestien meter. De opstapeling van veenplaggen zag er tonnenrond uit.

In 2011 zijn enkele waarnemingen gedaan waarbij boringen zijn gezet (tabel 1).¹³ Deze boringen zijn gedaan op en rondom de plaats van dit restant moerdijk. Vrijwel alle boringen leverden tussen 0,50 en 1,00 meter diepte al veen op. Dit sluit aan bij de bodemkaart van Zeeuws-Vlaanderen, waaruit blijkt dat er in genoemd gebied nog steeds een restlaag veen zit.¹⁴ Deze varieert daar in dikte tussen één en twee meter. Bij het restant van de veendijk zat het veen al direct aan de oppervlakte. Op één boorlocatie werden zelfs uitdrukkelijk veenplaggen aangeboord.

TABEL 1 BOORRESULTATEN NAAR MOERDIJKRESTANTEN, 2011

boorput	locatie	bijzonderheden bodemprofiel
	doorbroken dijk noord van uitwatering Sieperda: boringen 24-33.	
	73949/374690 (rand)	
24	73950/374703	0-100: 0-70 slik(slappe klei), 70-100 veen
25	73951/374709	0-100: 0-65 slik, 65-100 veen
26	73953/374739	0-120 slib, 120-160 veen
27	73958/374737	0-100: zandige klei, 100-130 slib, etc., 130-160 veen
28	73947/374740	0-100: 0-95 slib en zand, 95-100 veen, 100-160 verrommeld veen
29	73944/374766	0-105 slib, 105-160 veen
30	73943/374791	0-110 gelaagd slib, 110-170 veen
31	73941/374821	0-80 zandig slib, 80-160 veenplaggen
32	73939/374859	0-100: 0-50 slib, 50-100 veen (bij autoband = knik in dijk); 100-190 kleiig veen
	73942/374876	dagzomend stukje veendijk nabij plateau, eindstuk van de dijk komende vanaf uitwatering Sieperda
33	73942/374876	Dagzomende stuk. 0-38 veen, 38-190 heterogene klei, 190-200 kleiig veen 200-280 veen vijf meter oostelijk van dit dijkstukje een boring in het strand verricht. 0-150 zand
	doorbroken dijk zuid van de uitwatering Sieperda, op het schor: boringen 34-37	
34	73930/374432	0-400 klei
35	73951/374644	Enkele meters van de schorrand. 0-285 slib en kleiig zand, vanaf 285 veen
36	73954/374630	0-335 slib en kleiig zand, 335-350 veen

¹³ Met dank aan Hans Jongepier (Erfgoed Zeeland, Middelburg) voor het beschikbaar stellen van deze gegevens, en aan Marc Buise (Hulst).

¹⁴ F.F.F.E. van Rummelen, Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland 1 : 50 000. Bladen Zeeuws-Vlaanderen West en Oost (Haarlem 1977).

Afb. 2 Basis van een moerdijk in het Verdronken Land van Saeftinghe. Basisrestant is meer dan vijftien meter. Foto Adrie de Kraker, 2013.

Moerdijken ten behoeve van de zoutwinning

In het getijdengebied van het noordwesten van Noord-Brabant, Zuid-Holland en aangrenzend Zeeland wordt het begrip moerdijk geassocieerd met een zekere buitendijkse oppervlakte: een omkaad gebied op de schorren, gorzen of in de slikken waar men darink dolf en zel maakte ten behoeve van de zoutproductie waarvoor zel de belangrijkste grondstof vormde.¹⁵ Daarbij had men de keuze uit minstens drie werkwijzen: de aanleg van moerdijken, het werken vanaf opdrachten en het werken bij vlettinge.

Buitendijks darinkdelven: moerdijken

De meest bewerkelijke en duurzame methode om in genoemde gebieden grootschalig darink te steken, bestond uit de aanleg van een moerdijk. Daartoe werd het buitendijks gelegen en met een dunne laag klei opgeslibde veen omkaad. Vervolgens werd daarbinnen het zouthoudende veen weggegraven, waardoor het omkade gebied aanzienlijk werd verlaagd.¹⁶ Was het bereikbare veen in de moerdijk uitgeput, dan werd de dijk onbeheerd achtergelaten. Door gebrek aan onderhoud verdween deze dan vanzelf wel in de golven.¹⁷ Soms kon een voormalige moerdijk nog een tijdje als waardevolle en door de dijkresten afgebakende visserijstek worden verhuurd.¹⁸

Moerdijken zijn door dit verwaarloosde einde veelal niet meer in het landschap terug te vinden en blijken alleen nog uit archivalia. Het is steeds moeilijk ze enigszins nauwkeurig te lokaliseren.¹⁹ De dijken van de moerdijken waren waarschijnlijk opgebouwd met de klei die men toch al moest afgraven om het zouthoudende veen te kunnen bereiken. Die dijken lagen op een veenondergrond en dat zal hun stabiliteit niet en hun verdwijnen juist wel hebben bevorderd.

Het eerste gebruik van het woord moerdijk in deze betekenis vinden we in een oorkonde uit het midden van de dertiende eeuw betreffende het gebied waar veel later Oud- en Nieuw-Vossemeer zouden ontstaan. De Hollandse graaf gaf toen land in Frisenmordiko in leen uit, waarvan een derde deel tot het land van Breda behoorde.²⁰ De associatie met zout is heel duidelijk in een oorkonde uit 1294 betreffende de moerdijk Potmeer in de latere Prinsenlandse Polder: in *mordicho seu salsa terra nomine Potmaere*.²¹ Het laatste gebruik van het woord moerdijk in deze zin is in het midden van de vijftiende eeuw, toen geïmporteerd zeezout de darink als grondstof voor de zoutproductie had vervangen.

Het recht om een of meer moerdijken aan te leggen, werd vergund door de graaf of de heer onder wiens gezag de slikken en gorzen vielen. Tevens werd dan vastgesteld welk recht binnen de moerdijk zou gelden: veelal de Zeeuwse Keure plus het specifieke Moer-

¹⁵ J. Reygersberch, *Dye Chronijcke van Zeelandt* (Antwerpen 1551) cap. X f IIv; M.Z. van Boxhorn, *Chroniick van Zeelandt* (Middelburg 1644) I, 113-114; C. Dekker, 'De moertering op de Zeeuwse eilanden'. *TvWG* 5 (1996) 60-66, 60; K.A.H.W. Leenders, 'Het schilderij "Darink Delven" in het Stadhuismuseum van Zierikzee', *Kroniek van het land van de zeemeermin* 26 (2001) 21-34.

¹⁶ G.P. van de Ven (red.), *Leefbaar laagland* (3de druk; Utrecht 1994) 74; J. Klok, *Voorne en Putton* (Utrecht 1939) 122-123.

¹⁷ K.A.H.W. Leenders, *Verduwen venen*, 262.

¹⁸ *Inkomsten Steenberg* 1424/25: van der vischerien van der ouden moerdijken IIIs IIgr. J.A.J. Vervloet, 'De exploitatie voor de bedijkingen', in: *Steenbergen in de middeleeuwen* (Steenbergen 1972) 171.

¹⁹ Leenders, *Verduwen Venen*, 154-155.

²⁰ M. Dillo, G.A.M. van Synghel, m.m.v. E.T. van der Vlist, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II, de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (Den Haag 2000) nr. 1024 (3-10-1247-28-1-1256).

²¹ Dillo & Van Synghel, *Oorkondenboek*, nr. 1335 (11-6-1294).

22 Beekman, Dijk- en waterschapsrecht, 279; C. Dekker, Zuid Beveland (Assen 1971) 234; Vervloet, 'De exploitatie', 129, 168-169.

23 Hugeman van Zevenbergen verkoopt in 1340 aan W.J. zn van Zomerlant een moerdijk in Niervaart ter Zeeuwscher keure en volgens moerdijs recht. Mogelijk de moerdijk Zomerland. A. Delahaye, 'Heilige Berg, Overdrage, Niervaart en Klundert', in: *De Heren XVII van Nassau Brabant* (Zundert 1979) 124; 1448, De Tobe bij Steenberghe. Vervloet, 'De exploitatie', 129, 168-169.

24 1448, De Tobe, met 38 m buiten de dijk. Vervloet, 'De exploitatie', 129, 168-169.

25 Nieuwe Keur van Steenberghe, 1308: Van allen moerdijken ende van morlande, dat men utegheeft binnen der heren lande, behoudelike elkes menschen leene, die sullen hare hoeft halen ende vonnissen te Steenberghe, daer siis selve niet vroet en siin: Dillo & Van Synghel, Oorkondenboek, nr. 1492, punt 48a.

26 Leenders, Verdwenen Venen.

27 *Ende gheven Boudyn ende Deric macht koren te maken van onsen wegghen, also mogheliken es bi Schepen die si dair toe nemen den moirdyc mede te bedriuen ende te berechten.* A.A. Beekman, *Aanvullingen en verbeteringen* (Den Haag 1941) s.v. Moerdyk.

28 M.A. Geuze, *Zout in Zeeland*. (Wouw/Gapinge 1982/1985) 8.

29 Dekker, 'De Moerering', 64.

30 Vervloet, 'De exploitatie', 129, 168-169.

31 Vervloet, 'De exploitatie', 128.

32 Dillo & Van Synghel, Oorkondenboek, nr. 1107.

33 Dillo & Van Synghel, Oorkondenboek, nrs. 1328, 1329, 1335.

34 Vervloet, 'De exploitatie', 129, 168-169.

35 Vervloet, 'De exploitatie', 128.

36 Beekman, *Aanvullingen*, s.v. Moerdyk.

37 Petra J.E.M. van Dam, 'Middeleeuwse bedrijven in zout en zel', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 9 (2006) 85-114.

38 Beekman, *Aanvullingen*.

39 Vervloet, 'De exploitatie'.

dijkse Recht.²² Ook binnen de grenzen van Brabant en Holland werd het Zeeuwse recht van toepassing verklaard.²³ In enkele gevallen werd aan de concessionarissen binnen hun moerdijk en een randje daarbuiten de rechtsmacht tot een zeker niveau vergund.²⁴ Zo konden zij orde en tucht handhaven onder het verondersteld ruige werkvolk, zonder een moeilijke tocht naar een verre rechtbank te moeten maken. Voor moeilijke en ernstige zaken bleef men echter aangewezen op een gewone schepenbank.²⁵ Mogelijk zijn deze moerdijkse gerechten een typisch Brabantse zaak, als parallel van de daar veel voorkomende moergerechten.²⁶ Ook in Zeeland kwamen dergelijke gerechten voor, bijvoorbeeld in de uitgifte van de moerdijk Papenmoer in 1324.²⁷ Voor noordelijk Vlaanderen en Holland vonden wij ze niet vermeld.

Moerdijken waren niet groot, maar in de literatuur verschilt men van mening over de details. Volgens Geuze waren ze vijf tot twintig hectare groot.²⁸ Hij steunt daarvoor denkkelijk op de mededeling van Dekker dat in 1340 bij Tholen en Sommelsdijk moerdijkjes lagen waarvan de omvang veelal beneden de vijftig gemet (21,5 ha) bleef.²⁹ Voor De Tobe gold in 1448 juist een minimale omvang van 21,5 hectare.³⁰ Bij Steenberghe werd in 1450 de moerdijk de Zaggen uitgegeven, die ongeveer achtenvijftig hectare groot was.³¹ De abdij van Sint-Bernaards kocht in 1271 126 hectare *terre salse scilicet zouthlant* te Potmerre.³² In dat gebied in de huidige Prinsenlandse Polder bij Dinteloord werden een of meerdere moerdijken ingericht om zout te winnen.

Over de levensduur van de moerdijken is niet veel bekend. De moerdijken van Potmerre die vanaf 1271 werden ingericht, waren in 1294 nog de inzet van een conflict.³³ Dat is drieëntwintig jaar later, maar het betreft dan ook een groot gebied. De Tobe ging vermoedelijk na twaalf jaar verloren.³⁴ Eveneens bij Steenberghe ging de moerdijk de Zaggen al na twee jaar verloren in 1452.³⁵ Daarbij speelde mogelijk ook een rol dat de darinkdelverij als eerste fase van de zoutwinning toen eigenlijk reeds uit de tijd was. De moerdijk was misschien nog wel tegen de zee te verdedigen, maar hij zal niet meer hebben gerendeerd.

De archieven maken niet duidelijk welke werkzaamheden in een moerdijk werden verricht en archeologisch onderzoek werd daar niet naar gedaan. Minimaal zal het zijn gegaan om het wegsteken van de kleilaag en het uitgraven en drogen van het veen. Beekman meent dat het daarbij bleef en dat de droge turf naar elders werd vervoerd.³⁶ Eerder lijkt ons toe dat ook het verbranden van de droge turf tot as (zel) in de moerdijk gebeurde, omdat dit de omvang van het transport (zowel gewicht als volume!) naar elders sterk verminderde. Petra van Dam heeft beschreven hoe in een moerdijk in het Hollandse Putten in de veertiende eeuw de turf niet alleen werd gewonnen, maar ook verbrand. De zel ging vervolgens naar West-Brabant.³⁷ In de moerdijk zullen onderkomens voor de werklui bestaan hebben.³⁸ En er moet een aanlegplaats voor schepen zijn geweest. Waarschijnlijk werd het halfproduct zel naar de zoutketenbuurtjes bij de steden gebracht om daar verder tot zout te worden bewerkt.³⁹

Moerdijken konden vrij ver van bedijkte of hoge gronden in het getijdengebied worden aangelegd, omdat zij een redelijke bescherming boden tegen hoogwater en storm. Daardoor konden ze echter overal in dat getijdengebied diepe gaten achterlaten en zo wegbeiders worden voor de vorming of verlenging van getijdengeulen.

Buitendijks darinkdelven: opdrachten

De tweede methode om buitendijks darink te halen, bestond uit het aanleggen van een kunstmatige hoogte, een opdracht. Op de uitlanden, schorren of gorzen, en op slikken werd met klei, die toch moest worden afgescheept om aan het veen te geraken, een hoogte gemaakt. Daarop werd de rondom deze hoogte gestoken darink gedroogd en stonden de keten van de gravers. Naar wij vermoeden, werd daar de darink ook tot as (zel) verwerkt en wel om dezelfde transportbeperkende reden als bij de moerdijken is aangegeven.

Deze hoogten werden *opdracht*, *updracht*, *opdrach*, *updrachtkine* genoemd. Dit laatste verkleinwoord wijst erop dat opdrachten klein waren. Beekman geeft enkele citaten die duiden op een grootte van een halve mete (0,2 ha?). Hij vermoedt dat de opdrachten mogelijk

slechts één zomerseizoen waren te handhaven omdat ze niet door een dijk werden beschermd. Op 9 februari 1415 gaf de heer van Vossemeer een gebied uit om het tot moerdijken te bedijken ende uit te moeren, off sonder moerdieken met opdrachten off anders wt te moeren. Uit dit citaat blijkt de tegenstelling tussen de methode met een moerdijk en met opdrachten.⁴⁰

De vraag rijst in hoeverre oude opdrachten later, bij bedijking van een gebied tot kleipolder, de basis werden van de 'bergjes' waarop de eerste boerderijen werden geplaatst. In de voorafgaande schor- of gorsfase van het terrein kunnen zij al hebben gediend als 'stelle', vluchtheuvel voor schapen. De archeologie van de verhoogde woonplaatsen in de polders zou hier eens op moeten letten.

Buitendijks darinkdelven: vlettingen

De derde methode van darinkdelven was nog eenvoudiger (en gevaarlijker). Zonder verdere voorzieningen stak men buitendijks bij laag water op een slik of schor/gors de klei weg om het er onderliggende veen weg te steken. De natte veenkluiten werden in een platbodemse schuit of vlet gestapeld die op het slik of de schor lag. Bij opkomende vloed werd de turf met die schuit vervoerd naar een hogere en veiliger plek om daar te drogen en verdere verwerking te ondergaan.⁴¹

Beekman vermoedt dat het bij 'vlettingen' om baggeren vanaf platbodemse vaartuigen gaat.⁴² Baggeren, meer bepaald het maken van slag turf, dateert echter pas van na 1465.⁴³ Uit alle vermeldingen rond het darinkdelven komt toch het beeld van turfgraven, -steken, -delven naar voren. De tweede mogelijkheid die Beekman oppert, het transport van gestoken turf met vletten of schuiten, lijkt dichter bij de werkelijkheid te komen.

Moeren met vlettingen wordt ten onrechte als typisch Hollands beschouwd.⁴⁴ De heer van Putten en Strijen verklaarde op 10 maart 1410: dat selve wtgors voorsz. mit allen sinen toebehoren te bruken [...] ende te moeren mit opdrachten, mit vlettingen of hoe dat si.⁴⁵ Op de prent en het schilderij 'Darinkdelven' wordt dit 'vletten' uitgebeeld onder de rook van Zierikzee.⁴⁶ Deze eenvoudige, maar riskante manier van werken zal wel overal zijn toegepast. Deze gevaarlijke werkwijze – Zeeland was lang berucht om het soms onverwacht en snel opkomen van de vloed – zal men wellicht niet al te ver van de vaste wal hebben toegepast. Dat betekent dat de darinkdelverij bij vlettinge meer gevaar voor de polderdijken opleverde dan het werken in moerdijken of vanaf opdrachten.

Afb. 3 Anonim schilderij met een afbeelding van darinkdelven met vletten onder de rook van Zierikzee. Olieverf op paneel, circa 1540-1550. Collectie Stadhuis-museum Zierikzee.

40 Beekman, Dijk- en waterschapsrecht, 279, 281; Aanvullingen, s.v. Opdracht.

41 Leenders, 'Het schilderij'; Geuze, Zout in Zeeland, 8.

42 Beekman, Dijk- en waterschapsrecht, 278; Beekman, Aanvullingen, 524-525.

43 J. Renes, 'Het begin van het slag turf in Nederland', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 1 (1983) 6-7.

44 Geuze, Zout in Zeeland, 8.

45 Beekman, Aanvullingen, 525.

46 Leenders, 'Het schilderij'.

Dé Moerdijk: eiland en dorp

Moerdijk: venster op de veentijd

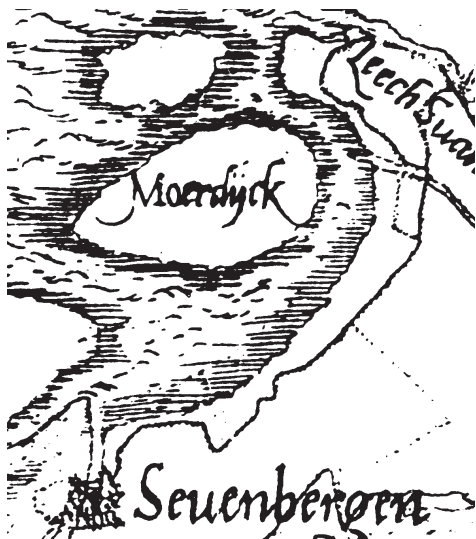
Binnen de grote boog die de Romeins-Middeleeuwse Maas maakte tussen Geertruidenberg en de Kiltunnel bij Dordrecht lag aanvankelijk in het Hollandveen een veenbult waarvan het centrum net ten zuiden van Hoge Zwaluwe moet worden gezocht, vlakbij de grens tussen het graafschap Holland en het hertogdom Brabant. Dit veengebied was verdeeld in ambachten alsof het een appeltaart was. Ieder ambacht werd geacht tot aan Brabant te strekken. Zo liep de grens tussen het ambacht Wieldrecht en de heerlijkheid Strijen midden over het (latere) Eiland van Moerdijk. In 1283 werd dwars door die structuur heen de zuidwestelijke dijk van de Grote of Zuid-Hollandse Waard aangelegd. Die liep onder andere ongeveer waar nu de noordelijke bruggenhoofden van de Moerdijkbruggen zijn.

Binnen die ambachten was aanvankelijk alleen de Maasoever bewoond en ontgonnen. Naarmate de klink in het veen die omgeving te nat maakte, verschoof het ontgonnen gebied zuidwaarts, de veenbult op. De graaf van Holland probeerde die grond aan zijn dorplingen te verkopen, maar die haptten niet altijd toe.⁴⁷ Dat gebied bleef een wildernis waaruit in de eerste helft van de veertiende eeuw enkele delen voor agrarische ontginning werden uitgegeven. In het ambacht Wieldrecht waren dat de Elfhoeven, de Achthoeven en de Zevenhoeven.⁴⁸ Dit waren groepen van standaard hoevenkavels van twaalfmaal zo lang als breed. De Achthoeven verdween in de golven, beide andere bleven tot voor kort herkenbaar in de verkaveling van het 'Eiland van Moerdijk'. De westgrens ervan is de huidige Steenweg in Moerdijk die in die tijd de Wechsloot heette. We hebben hier dus te maken met resten van een ontginningsstructuur van voor 1350. Het kerkhof dat tussen de Elfhoeven en de Zevenhoeven in lag en de kapel die daaraan grensde, kunnen hier bij hebben gehoord.

Ook in het gebied van het huidige Hollands Diep drong de zee steeds verder binnen. Moerdijk na moerdijk werd er aangelegd die vervolgens weer door de zee werd verzwolgen. De graaf van Holland verbood de aanleg van nieuwe moerdijken vlak ten westen van de Waarddijk, maar zondigde weldra tegen zijn eigen verbodsbepalingen. Er braken gevechten uit tussen de moerdijkers van Zevenbergen en de stedelingen van Dordrecht die hun agrarische belangen in de Waard wilden beschermen. De brede getijdengeul die tij-

⁴⁷ R. Rentenaar, 'Overmate ten zuiden van de Oude Maas in de middeleeuwen', *Historiunculæ* 10 (1965) 130-141.

⁴⁸ Elfhoeven: 27-3-1347, F. van. Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland, en heeren van Vriesland* (Leiden 1753-1756) II, 734. Achthoeven: 17-II-1410, Van Mieris, *Groot charterboek*, IV, 158.

Afb. 4 Het eiland van Moerdijk omstreeks 1543. Detail uit de Zeelandkaart van Jacob van Deventer.

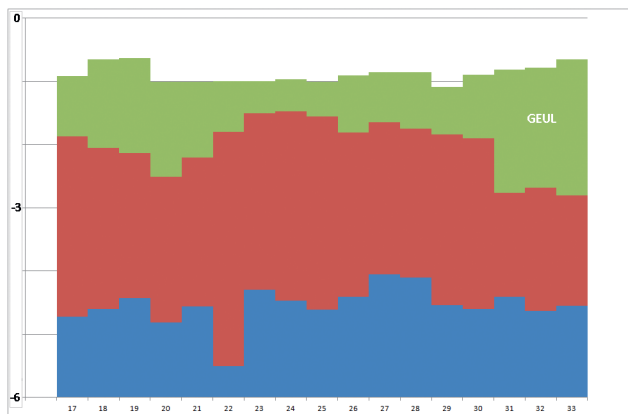

Afb. 5 Het eiland van Moerdijk in 1560. Detail uit de Biesboschkaart van Pieter Sluyter (Nationaal Archief).

dens al dat tumult ontstond, noopte tot tegenmaatregelen. Al in 1359/'60 werd geprobeerd een dijk te leggen van Zevenbergen naar Strijen, maar dat mislukte. Een tweede poging om over de groeiende kreek te dijken vond plaats in 1379 op een wat oostelijker tracé.⁴⁹ In 1410-1413 probeerde men het nog eens. Tegelijk kreeg de heer van Zevenbergen van de graaf een gebied naast de Achthoeven in leen. Prompt kreeg hij het aan de stok met zijn burenen in de Achthoeven waarop de graaf die burenen gelastte om de nieuwe polder via hun sluis te laten afwateren.⁵⁰ Dit gebied moet in het Hollands Diep zijn verdronken bij de Sint-Elisabethsvloed van 1421.

Na de Sint-Elisabethsvloed

Op 26 april 1430, dus na de Sint-Elisabethsvloed en kort na de verwoesting van de stad Zevenbergen door de hertog van Brabant in 1427, verkreeg die stad van de graaf 260 hectare zout moer ten oosten van de Wechsloot om daar een moerdijk aan te leggen waarvan de zel in de stad tot zout geraffineerd zou moeten worden. Die moerdijk kreeg een eigen schepenbank onder de schout van Zevenbergen.⁵¹ Mogelijk gaat het gebiedje Oude Moerdijk hierop terug, al meet dat poldertje later maar tachtig hectare. Veel meer grond was daar niet: het water van de Meren lag tussen dat gebiedje en de Waarddijk. Opmerkelijk genoeg laten grondboringen zien dat de Meren een ondiep water was en dat binnen de Oude Moerdijk amper veen werd weggehaald. In de strook van de Meren (gemarkeerd 'GEUL' in het bodemprofiel) is de kleilaag maar een meter dikker dan op het eiland van Moerdijk.⁵²

Afb. 6 Bodemprofiel in het HSL-tracé, van het eiland links naar de Meren rechts. Van boven naar beneden: klei (groen), veen (rood) en zand (blauw).

49 K.A.H.W. Leenders, 'Land en water tussen de Bergen. Bijdrage tot de landschapsgeschiedenis van het gebied tussen Geertruidenberg en Zevenbergen', *Holland 14* (1982) 149-160.

50 20-2-1414/'15, Van Mieris, *Groot charterboek*, IV, 734.

51 26-4-1430, Van Mieris, *Groot charterboek*, IV, 974-975 (2 oorkonden).

52 J. van der Roest, *Archeologisch onderzoek Logistiek Park Moerdijk. Inventariserend veldonderzoek d.m.v. boringen (IVO B)* (Houten 2010).

53 ARAB, Fonds Arenberg 5402-4.

54 Bodemkaart 1:50.000 blad 44W: kalkarme drechvaaggronden, dat is een halve meter zware klei op een veenondergrond.

55 Roest, Archeologisch onderzoek, tabel 2.

56 Nationaal Archief Den Haag, 4.VTH 1716A&B; 1895A&B.

57 Brabants Historisch Informatiecentrum 's-Hertogenbosch, toegang 343, inv.nr. 631.

58 Kadastrale gemeente Klundert, sectie D blad 1.

In 1533-1534 bracht de korentiend van deze moerdijk $4\frac{1}{2}$ Rijns gulden op.⁵³ Blijkbaar was dit dus een graanpolder, niet een polder waar men veen ging weggraven om er brandstof of zout van te maken. De verkaveling op het Eiland van Moerdijk doorstond onbedijkt de overstromingen. Blijkbaar bleef de grond in gebruik en bleven de eigenaren hun sloten telkens weer schoonmaken. Het gebied moet toen dus betrekkelijk hoog hebben gelegen, wat er ook op wijst dat hier géén turf werd gestoken. Door die hoge ligging werd er ook relatief weinig klei (gemiddeld 1,1 meter) op afgezet, waardoor het onderliggende veen zeker in de sloten zichtbaar bleef.⁵⁴ Ook dat kan reden zijn geweest om het gebied Moerdijk te noemen. Door de dikke veenlaag (gemiddeld 2,6 meter) is de bodem hier later erg ingeklonken. Het maaiveld ligt nu op ongeveer 0,9 m onder NAP, terwijl de bodem van nabije en in 1650 bedijkte gebieden rond 0,3 m onder NAP ligt: grootschalige landschapsinversie!⁵⁵

In 1560 werd het eiland van Moerdijk nog als een archipel op de kaart gezet. Slechts enkele eilandjes waren omkaad, waaronder het Sprangblok dat in 1560 De Oude Moerdijk heette en ten westen daarvan de Nieuwe Moerdijk die in 1530 de Grote Moerdijk heette.⁵⁶ Nadien werden alle eilandjes stapsgewijs omkaad en tot een geheel gemaakt. Dit werd met een dam verbonden met de polders van Zevenbergen. In 1650 werd het eiland opgenomen in de van winterdijken voorziene Royale Polder.

Het dorp Moerdijk

Van een dorp Moerdijk was in 1650 nog geen sprake. Op de kaart van Hattinga uit 1747 staat daar slechts een 'Posthuis aan 't veer van de Moerdijk' aangegeven, met nog wat huisjes binnendijks.⁵⁷ De kadastrale kaart uit 1820 toont een klein dorp met kerk in het midden en een haven in het verlengde van de Poldervliet.⁵⁸

Het dorp groeide wat aan doordat in 1820 de rijksweg vanuit Breda hier uitkwam. Langs het laatste stuk van die weg, net in de gemeente Hooge en Lage Zwaluwe, verrezen nu huizen. Meer drukte was het gevolg van de komst van de trein uit Antwerpen (1854) en Breda (1863). In 1872 verdween het spoorverkeer toen de eerste Moerdijkbrug gereedkwam. Het wegverkeer bleef aangewezen op het veer tot in 1935 en opnieuw in en kort na de Tweede Wereldoorlog toen de verkeersbrug in puin lag. Die oorlog en de watersnoodramp van 1953 maakten dat het dorp haast geheel opnieuw moest worden opgebouwd. In de jaren 1960 groeide het dorp Moerdijk uit tot zijn huidige omvang. Pas in 1997 verdween de be-

Afb. 7 Het dorp Moerdijk op de kadastrale kaart uit 1820. Het noorden is links.

stuurlijke tweedeling die nog terugging op de dertiende-eeuwse ambachten-taartpunten. Heel het dorp ligt sindsdien in de nieuwgevormde gemeente die ook Moerdijk heet.

Discussie en besluit

In dit artikel is een onderzoek gedaan naar het begrip moerdijk. Gebleken is dat dit zowel betrekking kon hebben op een dijk als element in het landschap als ook op een oppervlakte, namelijk op een buitendijks tijdelijk bedijkt stuk slik, schor of gors waarin darink werd gedolven ten behoeve van de zoutindustrie in het deltagebied van Schelde en Maas.

In het noorden van Vlaanderen (deels nu Zeeuws-Vlaanderen) gebruikte men de term moerdijk voor een dijk die geheel uit veenplaggen bestond of die een kern van veenplaggen had. Deze dijken lagen in en om gebieden waar de moer weggestoken werd om er brandstof, turf, van te maken. In de moeren werd een infrastructuur aangelegd met vaarten, duikers en lage dijkjes, veelal langs de vaarten. Deze dijkjes waren overwegend uit moer opgebouwd en met klei afgedekt. Zij waren circa 7,7 meter breed en tussen anderhalve en twee meter hoog. Grotere dijken beschermden de moeren tegen het buitenwater. Deze dijken werden uit klei opgebouwd, maar in een aantal gevallen bestond de kern tot een zekere hoogte uit moerplaggen. De rekeningen van de dijkbouw en het dijkonderhoud van rond 1400 noemen de veendijken ‘moerdijk’.

Langs de boorden van het Hollands Diep verdronk en verziltte het veen in de late middeleeuwen. Daar kon men er zout uit winnen, maar dat kon uiteraard alleen bij overstroomd veen. Daarbij werden drie methoden gehanteerd: bij laag water onbeschermd op de slikken en gorzen; bij laag water rond een opgeworpen heuvel; of bevrijd van het gewone getij binnen een ringdijk. Zo’n provisorisch omdijkt gebied waar zout veen van onder de klei werd weggehaald en tot zoute as werd verbrand, werd een moerdijk genoemd. De ringdijk bestond vermoedelijk uit kleizoden die men toch moest weggraven om bij het veen te kunnen komen. Deze werkwijze bestond hier in de periode 1250-1450.

Op één na verdwenen alle moerdijken in de golven en onder de na 1421 afgezette sedimenten. Alleen het Eiland van Moerdijk zag kans om onbedijkt de overstromingsperiode te overleven. Dat wijst erop dat daar juist géén of erg weinig veen werd weggegraven. Nadat dit eiland eerst zelf van zomerdijken werd voorzien en dan in 1650 in de bewinterdijkte Royale Polder werd opgenomen, kwam er een veerhaven voor het landverkeer over het Hollands Diep. Daarbij groeide vooral na 1820 het dorp Moerdijk, dat in 1997 naamgever werd voor een grote gemeente die reikt tot aan het Hellegat.

Addendum:

Nadat dit artikel was geschreven, verscheen M.A. Buise, ‘Veenplaggendijken op de linker Schelde-oever nabij de Hertogin Hedwigepolder’, *Zeeland* (2021/2) 55-64. Daarin worden drie restanten van moerdijken in Saeftinghe beschreven. Eén restant strekte zich in 2011 nog uit over een lengte van 250 meter met een veenplaggende van een halve meter dik, waarvan na 2014 delen zijn weggespoeld. Een tweede restant dat achttien meter breed was, 1,6 meter dik en een bovenkruin had van zes meter, is het door ons beschreven moerdijkstuk, dat geheel past binnen de afmetingen van een grote dijk die verder met klei is afgewerkt tot de gewenste hoogte, basis- en dijkkruidbreedte. Een derde moerdijkrestant lag nog noordelijker, strekte zich uit over een lengte van circa honderd meter en had bescheidener afmetingen.